

Het toilet van de oudere

Over respect, intimiteit en vuil in Ghana

Sjaak van der Geest¹

Voor Agya Mensah en Veronica²

Dit artikel beschrijft de problemen van ouderen in een Ghanees dorp bij hun gang naar het toilet. Hun toenemende hulpbehoefendheid bij een bezoek aan het toilet wordt gerelateerd aan heersende ideeën over vuil, respect en intimiteit. De afstand naar het (openbare) toilet, het gebrek aan privacy en percepties van vuil veroorzaken enerzijds ongemak, gêne en het gevoel minder gerespecteerd te worden; anderzijds benadrukt men dat afhankelijkheid nu eenmaal hoort bij de ouderdom en dat daar niets beschamends aan is. De ontlasting van oude mensen kan zowel afkeer als tedere zorg oproepen.

[ontlasting, toilet, ouderen, vuil, respect, intimiteit, Ghana]

Kwahu-Tafo, een dorp van ruim 5000 inwoners in het zuiden van Ghana, heeft zeer weinig privé toiletten; ik schat zo'n tachtig. Zestig daarvan zijn emmer-latrines. De ontlasting komt terecht in een emmer die elke week geleegd wordt. Agya Kwame Mensah, een oude man die om en nabij de honderd is, en blind, heeft zo'n emmerlatrine. Het is een bouwsel van golfplaat op zijn erf. Een van zijn zonen heeft een touw gespannen van zijn kamer naar het toilet, ongeveer 25 meter, zodat de oude man ondanks zijn handicap zelfstandig het toilet kan bezoeken. Kwame Mensah wordt verzorgd door zijn dochter Veronica die haar echtgenoot in Kumase achtergelaten heeft om bij haar vader te zijn. Het erf is schoon en ik neem aan dat dat ook geldt voor het toilet. Ik ben er echter nooit in geweest. Behalve de oude man, Veronica, en eventuele andere familieleden zijn er nòg twee oudere mensen die gebruik maken van het toilet. Ze wonen vlakbij. Het spaart hun een lange wandeling want zelf hebben ze geen toilet en het dichtstbijzijnde openbare toilet is voor hen minstens een kwartier lopen.

Van der Plaats (1984) beschrijft de problemen rond de toiletgang van oudere mensen in Nederlandse verpleeghuizen. Het verlies van zelfstandigheid en de emotionele verwarring die dit veroorzaakt wordt het meest intens ervaren in afhankelijkheid van anderen als men naar het toilet moet. Defecatie is waarschijnlijk de meest private menselijke activiteit in onze cultuur. Dat private karakter dient begrepen te worden vanuit de heer-

sende ideeën over vuil en intimiteit. Ontlasting is iets uiterst intiems dat als vuil wordt gezien zodra het uit de intimiteit breekt van de persoon van wie het afkomstig is. In afhankelijkheidssituaties gebeurt dit. Anderen worden geconfronteerd met de defecatie van de hulpbehoevende en deze kan dat ervaren als een inbreuk op zijn privacy en een verlies van zijn waardigheid. Toiletgang, concludeert Van der Plaats, is een onderwerp dat in de opleiding van verzorgers weinig aandacht krijgt maar in verpleeghuizen misschien wel de meeste problemen veroorzaakt.³ Zij laat zien hoe problemen rond de toiletgang bij de ouderen steeds meer angst en onrust teweeg brengen en bij de verzorgers steeds meer irritatie en agressie. Het gevolg is een verwijdering tussen de verzorgers en de ouderen.

Over de moeizame gang naar het toilet van ouderen is weinig geschreven. In de Nederlandse samenleving begint de discussie nu echter los te komen. In Ghana, beseft ik, is over dit onderwerp praktisch niets bekend.

Onderzoek

Tijdens mijn onderzoek bij ouderen in een Ghanese gemeenschap heb ik me afgevraagd hoe toenemende hulpbehoefendheid bij de toiletgang gevoelens van waardigheid en zelfrespect bij deze mensen beïnvloedde.

Het veldwerk voor dit onderzoek vond plaats in 1994, 1995 en 1996 (in totaal ongeveer zes maanden) in Kwahu-Tafo, in zuidelijk Ghana. Het dorp ligt halverwege Accra en Kumase op een plateau nabij Nkawkaw. Het bevindt zich in het gebied van de Kwahu (of Kwawu). De Kwahu behoren tot de taal- en cultuurgroep van de Akan en zijn nauw 'verwant' aan de Asante: matrilineair, losse huwelijksband en relatief onafhankelijke positie van vrouwen. De Kwahu staan bekend om hun passie voor handel. Men vindt hun winkels en winkeltjes in heel Ghana. Half gekscherend, half in ernst wordt soms gezegd dat een Kwahu bij het bouwen van een huis eerder geneigd is een winkel bij zijn huis te zetten dan een toilet.

Het onderzoek richtte zich op de betekenis van ouderdom, op de zorg die ouderen ontvangen van hun omgeving en op de veranderingen die zich de afgelopen decennia hebben voltrokken op dit terrein. Het onderzoek was kwalitatief en bestond grotendeels uit lange en korte gesprekken met ouderen en hun familieleden, en uit observaties tijdens bezoeken en diverse activiteiten. Daarnaast hield ik enkele gesprekken met verschillende groepen mensen, veelal jongeren of mensen van middelbare leeftijd, soms spontaan, soms georganiseerd ('focus group discussion'). Een poging om de ideeën van de jonge generatie te peilen via schriftelijke vragen, onvoltooide zinnen en opstelopdrachten in schoolverband leverde weinig op. De kennis van het Engels was zo slecht dat veel van de antwoorden onbegrijpelijk of minstens onduidelijk zijn. Het vermogen van de leerlingen om zich schriftelijk in hun eigen taal uit te drukken bleek nog slechter.

Het thema 'toiletgang' diende zich aan toen ik mij verdiepte in de diverse vormen van zorg. Het ontbreken van privé toiletten⁴ kwam mij voor als een groot probleem voor de ouderen en wel om twee redenen. Ten eerste, bedacht ik, moest de lange

afstand naar het openbare toilet voor veel ouderen erg lastig zijn. De meesten zijn slecht ter been en kunnen die afstand met moeite afleggen. Bovendien zijn ze waarschijnlijk minder goed in staat hun ontlasting zo lang op te houden. Een tweede reden waarom het openbare toilet voor ouderen een 'stressvolle' ervaring zou kunnen zijn was het ontbreken van privacy. Gebruikers van openbare toiletten zitten in één gezamenlijke ruimte. Het toilet heeft twee ruimtes, een voor mannen, een voor vrouwen. In beide ruimtes zijn zes gaten waarboven men gehurkt zijn behoefte doet. Er zijn geen afscheidingen, men zit pal naast elkaar. Gebruikt papier wordt in een mandje gedeponeerd. De toezichthouder van het toilet verbrandt dit papier achter het toilet.

Ik verwachtte dat dit gebrek aan privacy tijdens defecatie op gespannen voet zou staan met de maatschappelijke positie van de oudere. Kaye (1962:93-94) meldt dat volwassenen proberen te voorkomen tegelijkertijd met kinderen het publieke toilet te bezoeken "for fear they will see their genital organs and subsequently refer to them abusively". Zelfs waar toiletten privacy bieden, bestaat overal ter wereld een neiging leden van verschillende sociale categorieën gebruik te laten maken van verschillende toiletten: mannen en vrouwen, hoger- en lagergeplaatsten in een organisatie, leraren en leerlingen. De aanwezigheid van jongeren in dezelfde toiletruimte, zo dacht ik, zou voor de ouderen pijnlijk en statusverlagend zijn.

Hoewel ik mij enigszins verdiept heb in de zorg bij toiletgang, ben ik niet in staat geweest bovenstaande veronderstellingen over het 'ongemak' van ouderen ten aanzien van toiletbezoek uitgebreid te toetsen in gesprekken met hen. Ter compensatie heb ik daarom aan drie van mijn Ghanese vrienden en onderzoeksassistenten in Kwahu-Tafo gevraagd schriftelijk op deze visie te reageren en hierover gesprekken te voeren met enkele ouderen in hun directe omgeving. Ondanks de slechte postverbinding waren hun antwoorden op mijn vragen binnen twee maanden bij mij terug. Ik heb in dit verkennend essay dankbaar gebruik gemaakt van hun bevindingen en commentaar.

Los van het onderzoek onder ouderen was ik al geruime tijd geïnteresseerd in de wijze waarop men in de gemeenschap van Kwahu-Tafo omging met vuil, met name menselijke ontlasting. Dat had deels persoonlijke, deels 'antropologische' redenen, al zijn die twee natuurlijk moeilijk te onderscheiden. Wat de persoonlijke redenen betreft, toiletbezoek is altijd het zwakke punt geweest in mijn participerende observatie als onderzoeker in Kwahu-Tafo. De verklaring daarvoor lag natuurlijk in de kwaliteit van de toiletvoorziening. Gewend aan een privé en redelijk schoon toiletsysteem vond ik de twee meest voorkomende toiletvoorzieningen in Kwahu-Tafo, publieke latrine en emmer-toilet een zware opgave. Het vuil, de confrontatie met uitwerpselen van voorgangers en het gebrek aan privacy (spiedende blikken) braken mij op. Diverse malen nam ik me voor door te zetten, even zovele malen gaf ik het weer op.

De antropologische reden was mijn fascinatie met wat ik elders een paradox heb genoemd: de bezorgdheid van de Akan om lichamelijke reinheid lijkt volkomen in tegenspraak met hun zorgeloosheid en inefficiëntie betreffende de verwijdering van vuil, inclusief menselijke fecaliën, uit hun midden.

Op een dag bracht ik het onderwerp ter sprake, ik vrees tijdens het eten met mijn vrienden. We vergaten het middagprogramma en bleven aan het onderwerp 'poep' en ander vuil hangen. Ik stelde vragen, daagde hen uit en maakte aantekeningen. Mijn

vrienden verbaasden zich over mijn verbazing over wat voor hen doodgewoon was en werden eveneens gegrepen door het onderwerp.

De volgende dag schreef ik de voornaamste 'ontdekkingen' van onze discussie op, waarna zij het nog eens van commentaar voorzagen. Lange tijd bleef deze diarree van argumenten en anekdoten tussen mijn papieren zitten tot ik besloot het schrijfsel te publiceren (Van der Geest 1998). Toen het verscheen kreeg ik veel reacties van collega's die klaarblijkelijk getroffen waren door het feit dat hier gesproken werd over zaken die ook hen tijdens het veldwerk bezig hadden gehouden, maar waarover men nu eenmaal niet schreef. Ten onrechte, lieten sommigen mij nu weten.

Het besluit om een themanummer uit te brengen over 'poep en welbevinden' is grotendeels terug te voeren tot die geanimeerde discussie, bijna drie jaar geleden, in Kwahu-Tafo. In dit essay wil ik mij beperken tot de poep van ouderen en hun daarmee samenhangende welbevinden.

De dagelijkse stoelgang

Voor mensen in Kwahu-Tafo is een dagelijkse stoelgang een voorwaarde voor een goede gezondheid en een bewijs daarvan.⁵ Het accent ligt echter op het eerste. Ontlasting is vuil dat zich ophoopt in het lichaam en zo snel mogelijk verwijderd dient te worden. Vuil dat niet uitgescheiden wordt, gaat gisten en broeien en veroorzaakt hitte in het lichaam wat vervolgens tot allerlei ziektes kan leiden, zowel intern (koorts, hoofdpijn, maagpijn) als extern. De hitte zoekt zich een weg naar buiten via bijvoorbeeld zweren, aambeien en huiduitslag. Wie één dag niet naar het toilet is geweest spreekt al gauw van constipatie. Met laxeremiddelen, inclusief klysmas, tracht men de 'constipatie' te bestrijden.

Een geregelde stoelgang geeft ook een gezonde appetijt, men heeft immers plaats gemaakt voor nieuw voedsel. Een van de ouderen citeerde een spreekwoord om zijn visie hierop kracht bij te zetten: *Wo poma na wo to a, na egve* (Als je een geweer goed laadt, geeft het een harde knal). Na geschoten te hebben, kun je het opnieuw laden (en weer een harde knal produceren). Het spreekwoord geeft met een akoestische metafoor de voortdurende gezonde afwisseling tussen eten en stoelgang weer.

Niet alleen is het belangrijk dagelijks ontlasting te produceren, het is ook sterk aan te raden dat vroeg in de ochtend te doen. Toen ik een vrouw die haar bedlegerige moeder verzorgt vroeg waarom dat zo was, antwoordde zij: "Before you put in new food, it is better to take the old one out." Een man merkte op dat iemand die 's morgens niet naar het toilet gaat zich onder de zieken moet rekenen (*Sè wonkò tiafi anòpa a, woka ayarefoò ho*). Die stelregel lijkt minder strikt op te gaan voor ouderen die de dag wat later en rustiger beginnen en er de voorkeur aan geven het spitsuur bij het openbare toilet te vermijden. Het idee dat men zijn darmen dient te legen alvorens nieuw voedsel in te nemen wordt echter ook door ouderen onderschreven. "*Mayè basaa*" (ik voel me ongemakkelijk) zei een oude man, "als ik 's morgens niet geweest ben; alsof ik ziek ben. Ik heb geen trek in eten." Een oude vrouw antwoordde toen zij gevraagd werd hoe ze de dag begonnen was: "I went to toilet before I had my breakfast. When I have my breakfast before going to toilet, I fall sick."

Tegelijkertijd heb ik echter geconstateerd dat de ouderen – ook de jongeren trouwens⁶ – flexibel omgaan met deze regel. In oktober 1994 volgden wij zestien ouderen gedurende twee dagen. Wij bezochten hen drie of vier maal per dag en vroegen wat ze in de tijd daarvoor hadden gedaan. Het bleek dat ze bijna allemaal vroeg opstonden, rond 5 uur gewoonlijk. Zeven van hen waren meteen na het opstaan naar het toilet geweest, vijf hadden dat niet gedaan en bij vier van hen ontbreekt deze informatie.

Ideeën over vuil

Vuil is een centraal begrip in de cultuur van de Akan en in hun visie op de fysiologie en ‘sociologie’ van de mens. Zoals reeds is opgemerkt, wordt vuil gezien als een van de hoofdoorzaken van ziekte. Bijna de helft van de ziekte-oorzaken die Warren (1974: 317-18) verzamelde in een andere Akan groep, de Bono, was gerelateerd aan vuil. Wie gezond wil blijven moet vuil vermijden. Men dient altijd het voedsel af te dekken tegen vliegen en ander vuil. Men moet pannen en ander kook- en eetgerei goed wassen, het erf goed vegen omdat afval op de grond insecten aantrekt die ziekte verspreiden. De drums, potten en jerrycans waarin water wordt bewaard, moeten steeds schoongemaakt worden, de kleren worden vaak en grondig gewassen en men neemt dagelijks minstens eenmaal, liefst tweemaal, een bad.

Er is een duidelijke analogie tussen het dagelijks wassen van het lichaam, de dagelijkse gang naar het toilet en het dagelijks schoonvegen van het erf. De analogie wordt nog overtuigender als we bedenken dat alle drie ‘reinigingsrituelen’ in de ochtend plaats vinden. Ze markeren het begin van een goede dag. Wie de dag begint met weglating van een van deze activiteiten maakt een slechte start en zal waarschijnlijk problemen tegenkomen.

Vuil is ongewenst, maar er zijn diverse soorten vuil die verschillen in hun graad van ‘ongewenstheid’. *Efi* is vuil dat van buiten komt en zich hecht aan het lichaam, aan kleding, aan voorwerpen zoals eetgerei, en aan een huis. Het heeft een tijdelijk karakter. Een man die van het land komt, is vuil (*ne ho aye fi*) vanwege het werk dat hij gedaan heeft. Als hij een bad heeft genomen is hij weer schoon. Een kind dat in de modder speelt, is vuil totdat de moeder het gewassen heeft. Een erf waarop gewerkt en gespeeld wordt, is vuil totdat het weer geveegd wordt. *Efi* is geen ernstige vorm van vuil. Als men er tijdig iets aan doet, is het niet bedreigend.

Atantaneè (letterlijk: weerzinwekkende dingen) is vuil dat meer zorgen baart. Het is vuil dat uit het lichaam komt: speeksel, braaksel, menstratiebloed, urine en ontlasting.⁷ Als er menselijke uitwerpselen op de vloer van het toilet liggen, is dat ander – ernstiger – vuil dan bananenschillen en stukken plastic op het erf. *Eho ye tan*, zegt men van zo’n toilet, het is smerig, weerzinwekkend.

De graad van vuilheid neemt toe naarmate het vuil meer vanuit de intimiteit van de ander komt. Vuil is ongewenste intimiteit. Vandaar dat vuil ook een belangrijke plaats inneemt in de ‘sociologie’ van de Akan: de kennis en regels betreffende de omgang van mensen met elkaar.

Wie niet met het vuil (de intimiteit) van anderen geconfronteerd wenst te worden, is verplicht anderen ook niet met zijn/haar vuil in aanraking te laten komen. Talloze regels instrueren hoe dat kan voorkomen worden. Een daarvan is het taboe op het gebruik van de rechterhand voor activiteiten die met 'vuil' van doen hebben. De linkerhand dient het vuile werk te doen: op het toilet, het aanraken van lichaamsdelen die met vuil-productie geassocieerd worden, neus snuiten, het aanraken van 'vuile' voorwerpen zoals een po of maandverband. Ook bij seks geldt deze regel. Iemand vertelde mij dat hij bij het vrijen 'automatisch' van de rechter- op de linkerhand overschakelde als hij 'onreine' lichaamsdelen aanraakte.

Iemand met de linkerhand groeten, zelfs als dat uit de verte gebeurt, is een affront, een 'vuile streek', inderdaad een ongewenste intimiteit. De linkerhand gebruiken bij het eten is eveneens uit den boze, maar soms – om technische redenen – onvermijdelijk. Het eten van *een ander* met de linkerhand aanraken is echter onacceptabel.⁸

Vuil, schoonheid en respect

Atantaneè bevat de stam *tan* dat 'lelijk', 'weezinwekkend' betekent. Als werkwoord betekent *tan* 'haten'. *Atantaneè*, zei iemand, doet zeer aan je ogen. Lelijk, 'hatelijk', vuil, onbehoorlijk, schandelijk ('shameful') zijn in deze context synoniemen. Vuil, in de betekenis van *atantaneè*, is het tegenovergestelde van respect. Wie op deze manier vuil is, wie zich vies gedraagt, verliest het respect van anderen. Zijn gedrag impliceert immers dat hij zelf anderen niet respecteert, en alleen wie anderen respecteert, ontvangt respect. Daarom zijn scheldwoorden die 'vuil' bevatten zo effectief om iemand te laten weten dat hij geen respect verdient. Warren (1974: 80) citeert veertien dergelijke scheldwoorden.

De ernstigste verwensingen in deze sfeer die ik in Kwahu-Tafo opving waren *Mene wo so* (ik schijt op je), *Meta wo so* (ik laat scheten op je) en – gruwelijk: *Mene w'anom* (ik schijt in je mond). Maar ook hier werkt de reciprociteit. Wie met stront gooit wordt er door besmet. Evenmin als een respectvol persoon anderen met zijn vuil confronteert of hun zijn linkerhand geeft, zal hij anderen verbaal met zijn vuil lastig vallen. Een beschaafd iemand zal nooit dergelijke taal gebruiken.

Wie echter tegen zijn wil – wegens ouderdom bijvoorbeeld – anderen met zijn vuil lastig valt – wederzijds ongewenst dus –, wordt dit strikt genomen niet aangerekend. Zo iemand zal logischerwijze ook andermans respect niet verspelen. Een kind dat nog niet zindelijk is mag zijn moeder lastig vallen. Maar als het geacht wordt zindelijk te zijn wordt er wel gelet op zijn gedrag. Als het op een ongepaste plaats zijn behoefte doet, wordt het gepest: *wakòbo dawiam* (letterlijk: je hebt iets ongepasts gedaan; vrij vertaald: Bah, wat vies). Ook een zieke of oudere die niet zelfstandig naar het toilet kan gaan of incontinent is, valt in de categorie van mensen die een beroep op anderen mag doen, maar theorie en praktijk stemmen niet altijd overeen. Hoewel het een ouder persoon niet kwalijk genomen wordt dat hij anderen met zijn ontlasting confronteert, kan deze situatie wel degelijk tot een vermindering van de respectabiliteit van de oudere

leiden, zowel in de ogen van de ander als in zijn eigen opvatting. Ongemerkt kan deze situatie tot een wederzijds gevoel van ontluistering en decorumverlies voeren.

Het tegenovergestelde van *atantaneè*, reinheid (*ahoteè*) is een begrip dat buitengewoon positief is en zich in het centrum van een wijdvertakt semantisch netwerk bevindt. Rein = netjes = mooi = aantrekkelijk = goed = beschaafd = respectabel. *Ne ho te* (letterlijk: zijn/haar lichaam is helder) is een compliment dat niet alleen verwijst naar fysieke reinheid, maar tevens zegt dat de persoon knap en aantrekkelijk en moreel achtswaardig is. In Ghanees Engels is de uitdrukking “She is neat” nagenoeg synoniem met “she is pretty”. Het is overigens een verbinding die tevens vervat ligt in het Nederlandse woord ‘schoonheid’. Schoonheid in deze – ongebruikelijke – dubbele betekenis roept respect op en straalt respect uit.

Properheid van de huid, de tanden, de nagels en de lichaamsopeningen en properheid in het huishouden, in kleding, in de zorg voor de kinderen, vormen de basis van iemands aantrekkelijkheid, fysiek, sociaal en moreel, kortom van zijn respectabiliteit.

Zorg en de toiletgang van ouderen

Ouderen proberen zo lang mogelijk zichzelf te redden bij hun gang naar het toilet. Zoals we gezien hebben slaagde de blinde Agya Mensah daarin dankzij het touw dat zijn zoon gespannen had en maakten twee andere ouderen eveneens gebruik van zijn privé toilet. Mercy Ofori, die eveneens blind is en bij wie een been geamputeerd is, kon zich ook nog redden. Met twee krukken, vertelde haar zoon, kon zij de latrine op het erf bereiken.

De meeste ouderen van het onderzoek hadden toegang tot een privé toilet, ofwel in eigen huis, ofwel vlakbij in het huis van familie of bureu. Van slechts twee ouderen weet ik met zekerheid dat zij gebruik maakten van een openbaar toilet, op enige loopafstand. Sommigen lieten de keuze over aan het moment of aan de plaats waar zij zich toevallig bevonden.

Mijn indruk is dan ook dat de eerste ‘zorg’ bij toiletgebruik van ouderen erin bestaat dat zij toegang krijgen tot een privé toilet in hun directe omgeving. Dit is in zekere zin een privilege. De emmer-toiletten, die slechts eenmaal per week geleege worden, raken snel vol en de eigenaren beperken daarom het gebruik ervan tot de naaste familieleden en – eventueel – een oudere in de buurt die niet over een eigen toilet beschikt.⁹

Kwaku Martin, die bijna blind is, vertelde me dat zijn vrouw of een van de kamerhuurders hem soms helpt op zijn weg naar het toilet dat hoogstens 25 meter van zijn kamerdeur verwijderd is. “They are my left hand to the toilet”, zei hij in het Engels. Ik neem aan dat hij daarmee bedoelde dat zij hem schoonmaakte na het toilet. De linkerhand doet immers het vuile werk.

Als iemand niet meer kan lopen of uiterst slecht ter been is, kan deze zijn behoefte doen in zijn kamer met behulp van een po. De po wordt weggebracht en geleege buiten het dorp, achter het openbare toilet. Toen ik met Nana Agyei een gesprek had over respect, gaf hij spontaan het volgende voorbeeld om duidelijk te maken hoe men in het verleden respect toonde aan een ouder persoon:

Neem me niet kwalijk, maar misschien moet ik in een po plassen omdat ik vanwege de pijn niet meer uit mijn bed kan komen. Dan komt een meisje of een jongen en vraagt: "Nana, hebt u geplast?" Als ik "ja" zeg, pakt het kind de po en leegt hem.

We vroegen Nana Ntiriwaa, die zichzelf nog goed kan redden, of haar kinderen of kleinkinderen haar zouden helpen als zij niet meer in staat zou zijn haar bed te verlaten om naar het toilet te gaan. Haar antwoord was kort en helder: "Natuurlijk, het zijn toch mijn kinderen!"

Een persoon die wel afhankelijk is, is Agya Suo, eveneens een blinde. Hij wordt verzorgd door een vrouw die een ver familielid is. Een andere oudere, een vrouw die aan dementie lijdt, heeft 's nachts een po bij zich, maar ze giet de po steeds leeg over de vloer van haar kamer. De kleindochter die voor haar zorgt is radeloos. Iedere week, zegt ze, koopt ze dettol ter waarde van 1000 cedis (een gulden) om daarmee de kamer van haar grootmoeder te ontsmetten. Elke ochtend maakt ze de kamer schoon.

Maame Korkor is gedeeltelijk verlamd ten gevolge van een hersenbloeding en is permanent in bed. Haar dochter zorgt voor haar en helpt haar met haar toilet. Ik (S) had de volgende discussie met de dochter (D) in het Engels:

- D. We give her a bedpan in the bed.
S. And when she finishes does she call someone from the house?
D. Yes when she finishes she would call me and I come and take the bedpan away.
S. Does someone clean her after she has gone to toilet?
D. She does it herself.
S. She has toilet paper?
D. Yes.
S. Can she call anybody in the compound to take it away?
D. No, not everybody.
S. Not everybody but who does she call?
D. At times when I am not in, she sends to call a neighbour who is an old friend.

De hulp van anderen bij de gang naar het toilet wordt omgeven door tegenstrijdige gevoelens. Ten eerste is er het ongemak en de gêne. Een activiteit die men geheel alleen en zelfstandig placht te verrichten, vereist nu ineens de aanwezigheid van een ander. Het verstoort niet alleen de oude routine maar betekent ook een inbreuk op de vertrouwde privacy. Het is onprettig. Òpanyin Dei, die blind is, gebruikte een spreekwoord om dit duidelijk te maken: Eten met de rug van je hand smaakt minder dan met de palm van je hand. (*Sè wonsa akyi bèyè wo dè a, ènte sè wonsa yèm*). Er gaat niets boven zelfstandig naar het toilet te kunnen gaan. Hij gaf het volgende voorbeeld: "Als een kind een oudere naar het toilet brengt, is het ongeduldig. De oudere loopt langzaam en wil soms uitrusten, het kind wil weer gaan spelen. Het vraagt je of je wat vlugger kunt lopen." Nana Ntiriwaa, die nog steeds zelfstandig het openbare toilet bezoekt, zegt: "Ik hoop dat ik dit kan volhouden tot ik ga."

Tegelijkertijd verzetten ouderen – en jongeren – zich tegen de gedachte dat het gênant zou zijn hulp te krijgen bij het doen de behoefte. Als men oud wordt gebeurt dat nu eenmaal. Het is normaal. Bovendien, zoals we gezien hebben, is hulp bij het toilet

een uitgelezen gelegenheid voor een kind of echtgenote zijn/haar genegenheid en respect te tonen. Een van de ouderen: "Het is onplezierig werk, maar hoe dan ook, het is de plicht van een kind de urine en ontlasting van een bejaarde ouder op te ruimen. Wie dat doet, wordt meer geprezen dan iemand die geld geeft."

De zorg wordt nog zwaarder als incontinentie optreedt. De ambivalentie scherpt zich dan toe. 'Men' (de buitenwereld) beschouwde incontinentie als het meest onluisterende en het pijnlijkste dat iemand aan het eind van zijn leven kon overkomen. In bekeerde termen werd soms aangegeven dat het voor zo iemand het beste zou zijn als hij spoedig zou sterven. In de zeldzame verhalen over gevallen van euthanasie die mij via via bereikten, werd incontinentie genoemd als een 'doorslaggevende' factor.

Tegelijkertijd zijn mij enkele gevallen bekend waarin een kind of echtgenote jarenlang met beperkte middelen voor een incontinentie oudere gezorgd heeft. Patrick Atuobi schreef me hierover het volgende:

Mary Adoman helped her husband, a teacher of about sixty years, who was incontinent for over two years until he died. I (P) had this short conversation with her (M):

- P. How was your husband going to toilet?
M. In a bedpan, after which I cleaned him, put on his clothes and placed him in a chair or in bed.
P. Did someone help you?
M. No, I did it alone, but sometimes my six year old daughter would help me.
P. Was he worried about you doing all this?
M. Yes.
P. How did you know?
M. Because sometimes he did not want to take his food to avoid going to toilet.
P. Did he feel ashamed?
M. Not really, but he was worried because the relatives were not helping me.
P. What would have been your feelings if someone else had done it?
M. I knew my husband would have been ashamed if someone else were to do it and I also would have been disturbed... Before his death he called me and thanked me for the dedication I had shown to him.

Atuobi beschrijft nog een ander geval, van een zestig-jarige vrouw die voor haar incontinentie vader zorgt. De vrouw klaagt dat geen van haar zusters haar helpt.

She told me how two of her sisters, who paid a visit to their father, left the room when the father suddenly eased himself in his bed while they were conversing. She was left alone to do the cleaning. The sisters expressed their surprise about the way she was able to cope with the situation.... One of her children brought her a box. When she opened it, it was full of disposable gloves. The child is a medical doctor.... The husband said he was disturbed about the plight of his wife, but there is nothing she can do because it is her duty to take care of her father. He said, the care of an incontinent person should be the responsibility of the children, especially if the parents took good care of them, but relatives also must assist.

In een gesprek met enkele jonge mensen, zei een van hen (een vrouw): “I will never entrust the care of my parent to anyone. Even if I have to break stones, I will do it myself” (*Sè meredwa òboò mu mpo a, mennyae maphwè m'awòfoò*).

Respect, intimiteit en vuil

Wat vooral opvalt in de reacties van zowel ouderen als jongeren over de toiletgang van de oudere is hun ambivalentie. Enerzijds wordt verlies van privacy tijdens defecatie gezien als een bedreiging van de respectabiliteit van een oudere, anderzijds wordt benadrukt dat daar geen sprake van is, omdat de oudere niets te verwijten valt.

In het voorafgaande zijn drie vormen of gradaties van ‘vreemde’ aanwezigheid tijdens defecatie aan de orde geweest. Ten aanzien van de eerste, bezoek aan een openbaar toilet, hoorden we diverse mensen zeggen dat een ouder persoon eigenlijk niet naar een openbaar toilet hoort te gaan. Het past niet bij zijn status. Een man van 76 merkte op dat het niet goed is als een oudere zich in dezelfde toiletruimte met jongeren bevindt: “If these children see your private parts, they don’t respect you.” Er komt een moment, aldus Òpanyin Dei, dat een oudere niet meer naar een openbaar toilet zou moeten gaan als hij een alternatief heeft. Een bezoek aan een publieke gelegenheid vermindert het respect van de jongeren voor hem. Hijzelf ziet zich echter voortdurend gedwongen het openbare toilet te bezoeken omdat het alternatief, het emmer-toilet van zijn zuster, meestal vol is. Enkele jongeren bedachten dat het een goed idee zou zijn speciale (openbare) toiletten voor ouderen te bouwen zoals er op scholen ook speciale toiletten voor leraren zijn.

Tegelijkertijd benadrukten velen dat er niets mis is met een oudere in een openbaar toilet. Atuobi schrijft:

When I asked them whether their respect for older people was reduced when they met such a person in the public toilet, they denied this. All the young people expressed surprise at the question. They did not imagine why the respect for an old person should be reduced because he attended a public toilet.

Het bezoek aan een openbaar toilet is een oud gebruik, aldus velen, waarom zou er ineens iets beschamends aan zitten? Men is eraan gewend en heeft sociale manieren ontwikkeld om elkaars privacy te respecteren ondanks de fysieke nabijheid. In het openbare toilet wordt de ander genegeerd, weggedacht, niet gezien en men behoudt zo zijn privacy en respect. De intimiteit van het poepen wordt niet bedreigd en daardoor wordt ook de confrontatie vermeden met de ontlasting van de ander. Diens respectabiliteit komt niet in het gedrang.

Mijn veronderstelling dat de status van een oudere gevaar loopt bij het gebruik van een openbaar toilet komt gedeeltelijk voort uit mijn gebrek aan inleving in een andere poep-cultuur. Gedeeltelijk, want, zoals we gezien hebben, ook bij de betrokkenen zelf zijn er die van mening zijn dat een oudere eigenlijk van een privé toilet gebruik zou moeten maken.

Het negeren van de defecatie van een oudere is niet mogelijk voor degene die hulp verleent bij de activiteit en het verwijderen van ontlasting. De sociale techniek van niet-zien wordt hier vervangen door het tegenovergestelde: het delen in de intimiteit van de oudere. Dit kan alleen gerealiseerd worden, zo blijkt uit de reacties van de ondervraagden, door iemand die door huwelijk, verwantschap of vriendschap reeds dicht bij de oudere staat. Men voorkomt dat de faeces van de ander leiden tot afkeer en verlies van respect door diens ontlasting te gaan zien als iets vertrouwds, bijna iets van zichzelf.

Bij incontinentie is de aanwezigheid van een ander het meest noodzakelijk en het pijnlijkst. Het is een situatie waarin jaren lang opgebouwde relaties op de proef gesteld worden. Waar geen hechte band tussen gehuwden of tussen ouders en kinderen is gegroeid, zal deze periode in het leven van de oudere tot grote spanningen en verlies van respect leiden. Waar de man niet in zijn echtgenote 'geïnvesteed' heeft, zal deze haar man waarschijnlijk verlaten voordat hij hulpbehoevend, misschien zelfs incontinent, wordt. Ook de kinderen zullen trachten zich van de onaangename taak te bevrijden. In die situatie zal iedere confrontatie met ontlasting bij de zorgverlener afkeer en bij de oudere schaamte veroorzaken.

Vuil in absolute zin bestaat niet, schreef Mary Douglas (1970: 12), "It exists in the eye of the beholder." De poep van een ander is minder 'out of place' als die ander zelf minder 'out of place' is; als er intimiteit tussen verzorger en verzorgde bestaat. Poep kan daarom zowel afkeer als tederheid, zorg oproepen.

Noten

Sjaak van der Geest is cultureel antropoloog en verbonden aan het Antropologisch-Sociologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam. Hij doet momenteel onderzoek naar sociale en culturele betekenissen van ouderdom in Ghana (e-mail: vandergeest@psew.uva.nl).

1. De volgende personen hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan het onderzoek: Patrick Atuobi, Anthony Obeng Boamah, Yaw Darkoh Ansah, Kwame Fosu, Samuel Sarkodie, Michael Buabeng, Benjamin Boadu en Monica Amoako. De eerste drie hebben voor het onderwerp van dit korte artikel speciale gesprekken gevoerd. Ik dank Geert Mommersteeg voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
2. Agya Mensah stierf in 1996, naar zijn zeggen honderd jaar oud. Ik draag dit korte essay aan hem op ter nagedachtenis aan hem en aan zijn dochter. Een probleem van onderzoek onder oude mensen in Ghana is dat zo weinigen echt oud worden. Sinds het begin van mijn onderzoek, vier jaar geleden, zijn de meesten van hen overleden. In dit essay laat ik ze echter leven, als drie, vier jaar geleden.
3. Een recent onderzoek van TNO meldt dat ruim vijftig percent van de bewoners van verzorgingshuizen in Nederland ongewild urine verliest, in bijna de helft van de gevallen "in ernstige mate" (Staats et al. 1998).
4. Systematische gegevens over typen toilet ontbreken, maar ik heb de indruk dat Ghana tamelijk uniek is in haar 'voorkeur' voor publieke toiletten. In de omringende landen blijken huishoudens op veel grotere schaal hun eigen latrine te hebben dan in Ghana. Men kan filosofe-

- ren over het waarom van deze ontwikkeling. Frantzen en Post (1999) suggereren dat de gebruikers van openbare toiletten in Kumase weinig problemen hebben met het gebrek aan privacy. Ze klagen echter wel over de vervuiling van de toiletten (zie ook: Frantzen 1998).
5. Het belang van een regelmatige stoelgang voor de gezondheid heb ik elders verder uitgewerkt (van der Geest 1999).
 6. Soms kiest men ervoor de gang naar het toilet uit te stellen omdat men later op de dag, bijvoorbeeld op school of op het werk, een meer comfortabel toilet ter beschikking heeft.
 7. Miller (1997:15) is van mening dat gevoelens van afkeer het grootst zijn ten aanzien van menselijke afscheidingen en dat dit een universeel verschijnsel is. Voorbeelden waar dit niet op blijkt te gaan maken meestal deel uit van rituele handelingen en bevestiging de 'regel'.
 8. Het voordeel van het taboe op de linkerhand in sociaal verkeer is dat anderen beter in staat zijn het hygiënisch gedrag van iemand te controleren. In de Nederlandse cultuur weet men nooit zeker of iemand die je hartelijk de hand schudt zijn handen wel heeft gewassen na het toilet bezocht te hebben. Ook weet men nooit of hij niet kort te voren in zijn neus of oren heeft zitten peuteren met dezelfde hand die de jouwe nu stevig omklemt. Daar tegenover staat echter weer dat men ook niet honderd percent zeker kan zijn dat de Ghanees in het privaat uitsluitend zijn linkerhand gebruikt heeft. Toch lijkt de tweede onzekerheid minder groot dan de eerste.
 9. Als gast genoot ik dat zelfde privilege. Ik had een eigen sleutel van het toilet van mijn gastheer die ik "aan niemand uit mocht lenen".

Literatuur

- Douglas, M.
1970 *Purity and danger. An analysis of concepts of pollution and taboo.* Harmondsworth: Penguin [1966].
- Frantzen, A.
1998 Improvement of the management of public toilet facilities in Kumasi: Roles of public and private sector. Ghana Research Papers number 9. Amsterdam: Institute of Planning and Demography, University of Amsterdam.
- Frantzen A. & J. Post
1999 Wel en wee van de publieke plee: Het voorbeeld van Kumasi, Ghana. *Medische Antropologie* (dit nummer).
- Geest, S. van der
1998 Akan shit. Getting rid of dirt in Ghana. *Anthropology Today* 14(3): 8-12.
1999 Een gezonde stoelgang in Kwahu-Tafo. ms.
- Kaye, B.
1962 *Bringing up children in Ghana: An impressionistic survey.* London: George Allen & Unwin.
- Miller, W.I.
1997 *The anatomy of disgust.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Plaats, J.J. van der

- 1984 Beleid bij en omgang met probleemgedrag, vooral in het verpleeghuis. In: J.M.A. Munnichs (red.), *Toiletgang bij ouderen: Naar aanleiding van een onderzoek in verpleeghuizen*. Lochem: De Tijdstroom, pp. 55-73.

Staats, P.G.M., E. Tak & M. Hopman-Rock

- 1998 *Aard, omvang en behandeling van ongewild urineverlies in verzorgingshuizen: aanzet tot een protocol*. Leiden: TNO-PG.

Warren, D.M.

- 1974 *Disease, medicine and religion among the Techiman-Bono of Ghana: A study in cultural change*. Ann Arbor: University Microfilms International.